

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ
АНДИЖОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК
ИНСТИТУТИ
ИҚТИСОДИЁТ ВА БОШҚАРУВ ФАКУЛЬТЕТИ
ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК ИҚТИСОДИЁТИ ВА
БОШҚАРУВ КАФЕДРАСИ

Мавзу: Кишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб
чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини
пасайтириш омиллари.

КУРС ИШИ

БАЖАРДИ: Иқтисодиёт таълим йўналиши
3-босқич 1-гуруҳ талабаси Усмонов Отабек.

РАХБАР: О.Шерматов

Андижон – 2013

Мавзу: Кишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини пасайтириш омиллари.

Кириш.

Асосий қисм.

1. Иқтисодийни модернизатсиялаш шароитида қишлоқ хўжалигидаги харажатлар, уларнинг иқтисодий аҳамияти.

2. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган харажатларнинг таркиби, уларнинг туркумлаштирилиши.

3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархи, динамикаси ва харажатларни қисқартириш, маҳсулотлар таннархларини пасайтириш йўллари.

Хулоса ва таклифлар.

Фойдаланилган адабиётлар.

Мундарижа.

КИРИШ

Ватанимиз мустақилликни кўлга киритгандан сўнг ўз иқтисодиётини эркин бошқариладиган, ижтимоий химояланадиган эркин бозор иқтисоди қонунлари ва тамойиллари асосида шакллантириш ҳамда ривожлантириш йўлини танлади. Демак, мамлакат иқтисодиётининг барча соҳаларида жумладан, қишлоқ хўжалигида ҳам эркин бозор муносабатлари барча қонунлар, категориялар талаблари асосида барпо этилиб, ривожлантирилиши лозим. Бу ҳол, ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигида унинг хусусиятларини эътиборга олиб тармоқда бозор иқтисоди муносабатлари тизимини шакллантириш ҳамда ривожлантириш имкониятларини, услубиятини илмий жиҳатдан асосланган ҳолда батафсил ёритиб бериш имкониятига эга бўлган ўқитиш тизимини йўлга қўйишни тақозо этмоқда. Юқоридаги талабларни тўлиқ эътиборга олган ҳолда қуйидаги маълумотлардан режали, марказдан бошқарилган иқтисоддан эркин бошқариладиган, ижтимоий химояланган бозор иқтисодига ўтишда қишлоқ хўжалигида илмий асосланиб, амалиётда синалган, барча қонун ва категориялар талабларига тўлиқ жавоб берадиган иқтисодий муносабатлар тизимини шакллантирилишини, шу муносабатлардан оқилона фойдаланган ҳолда мулкчиликнинг турли шакллариини барпо этилишини, уларга асосланган тадбиркорлик субъектларини ташкил этилишини ҳамда ривожлантирилишини, уларга ер-сув берилишини, илғор фан - техника ютуқларини, замонавий техникаларни сотиб олиш, инновацион технологияларни жорий этиш йўллариини, тармоқда жозибали инвестицион муҳитни барпо этиш ҳамда, турли манбалардан инвестицияларни жалб этиш, мавжуд ер, сув, меҳнат, капитал, маблағ каби ресурслардан тўлиқ, самарали фойдаланиш имкониятларини, доимий ҳамда ўзгарувчан ҳаражатларни камайитириш йўллариини, талабни қондириладиган миқдорда, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш, уларни мақсадга мувофиқ тақсимлаш ҳамда асосланган нархларда сотиш оқибатида тармоқни, корхонани оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш асосида ривожланишини таъминлайдиган миқдорларда ялпи ва соф фойда олиш имкониятларини, услубиятини тизимли ёритиб беришга хизмат қилади.

Юқоридаги масалаларни инқироз шароитида бозор иқтисоди қонун қоидаларини, барча муносабатлар тизимининг мазмун моҳияти, сабаб ва оқибатларини, тушунчаларини, уларнинг қишлоқ хўжалигида қай даражада, қандай шаклда амал қилаётганлигини ҳамда келажакда такомиллаштириш, ривожлантириш имкониятларини, йўллариини ёритишга баҳоли қурдат йўл очиб беради.

Ҳозирги кунда мамлакат қишлоқ хўжалигида давлат устуворлигида босқичма-босқич амалга оширилаётган барча йўналишлардаги иқтисодий ислохотларнинг аҳамияти, мазмунини ёритишда Республика Олий Мажлисида

қабул қилинган қонунларга, республика президенти асарларига, Президентимиз фармон ва қарорларига ҳамда Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига ва бошқа меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда иш юритиш мақсадга мувофиқдир.

1. Иқтисодийни модернизатсиялаш шароитида қишлоқ хўжалигидаги харажатлар, уларнинг иқтисодий аҳамияти.

Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз халқ хўжалигининг энг муҳим тармоғи, унинг серқирра фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш учун маълум миқдорда моддий, пул ҳамда меҳнат сарф-харажатлари амалга оширилади. Уларнинг мамлакат миқёсидаги миқдори жами ижтимоий харажатлар деб аталади. Ижтимоий харажатлар ижтимоий маҳсулот қиймати билан тенгдир. Уларнинг таркиби қуйидагилардан ташкил топади:

1.Ишлаб чиқариш воситаларида буюмлашган харажатлар. Улар ўтган давр харажатлари бўлиб, **С** ҳарфи билан белгиланади.

2.Жонли меҳнат харажатлари. Улар ўзи учун янги қийматни яратади, у **V** ҳарфи билан белгиланади.

3.Буюмлашган ва жонли меҳнат уйғунлашиши натижасида жамият учун қўшимча қиймат яратилади. У **m** ҳарфи билан белгиланган.

Ижтимоий харажатлар, яъни ялпи ижтимоий маҳсулот қийматининг умумий кўриниши қуйидагича: Мамлакатнинг жами ижтимоий харажатлари давлат ҳамда тармоқлар, корхона ва ташкилотлар миқёсидаги барча харажатларнинг йиғиндисидир.

Тармоқнинг ижтимоий харажатлари—индивидуал корхоналарнинг, ташкилотларнинг харажатлари йиғиндисидир. Шундай тармоқлардан энг муҳими, қишлоқ хўжалигидир. Қишлоқ хўжалик корхоналари турли хилдаги талабларни қондириш мақсадида маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хизматларни бажариш учун моддий, пул ва меҳнат харажатларини амалга оширадилар. Юқорида қайд этганимиздек, корхона миқёсидаги моддий ва буюмлашган харажатлар **С** ҳарфи билан, меҳнат харажатлари, иш ҳақи шаклида бўлиб, **V** ҳарфи билан белгиланади. Корхоналар харажатларининг умумий кўриниши қуйидагича: **С+V**. Бу умумий харажат ҳисобланади.

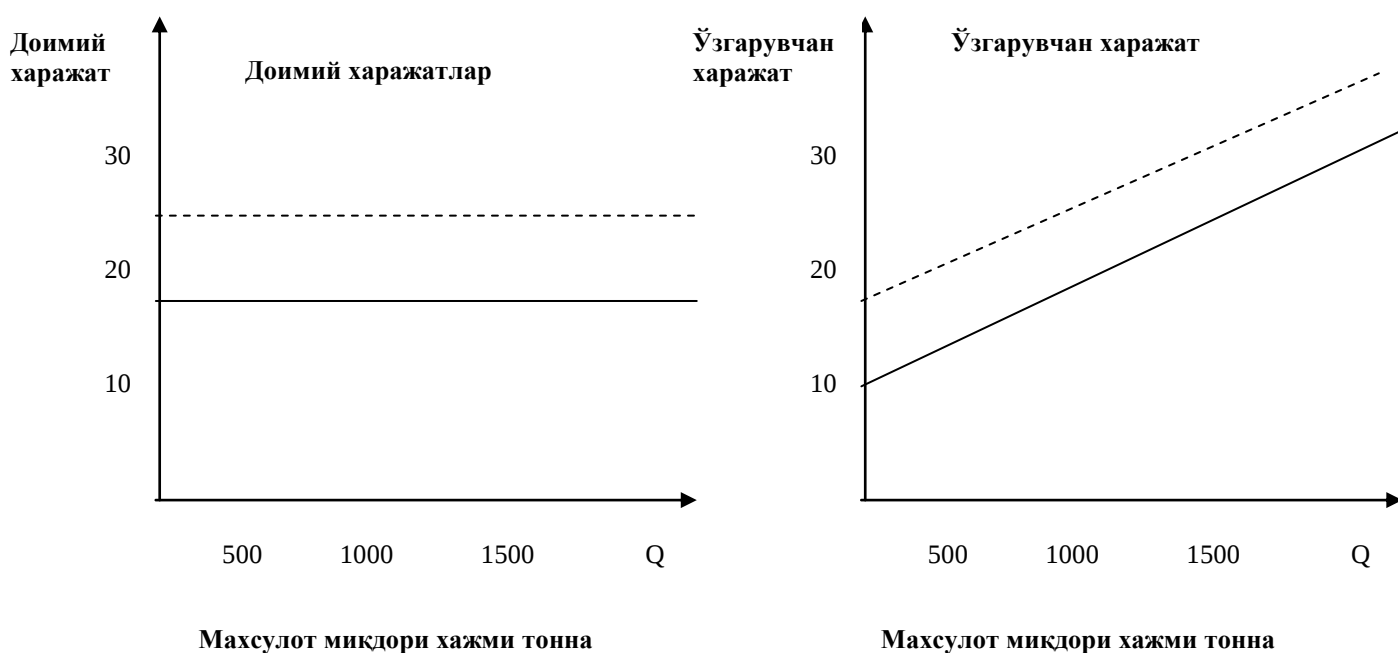
Қишлоқ хўжалик корхоналари турли хилдаги маҳсулотларни этиштириш, хизмат ва ишларни бажариш учун моддий ва буюмлашган қуйидаги харажатларни амалга оширадилар: уруғлик, кўчат, минерал, маҳаллий ўғитлар, кимёвий воситалар, ёқилғи, ёғловчи материаллар, озуқа ва эм-хашаклар, асосий воситаларнинг эскириш қиймати, ишчи хизматчиларнинг меҳнатларига тўланган ҳақлар, солиқлар, кредитлар учун тўловлар, маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар, кам қийматли, тез эскирувчан материаллар ва бошқалар.

Бозор иқтисодиёти шароитида тармоқда амалга ошириладиган харажатларнинг янги тартиби 1995 йил 1 январдан бошлаб жорий этилган. У «Маҳсулот ишлаб чиқариш (иш, хизмат) ва сотиш таннархларига қўшиладиган харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги низом»да (Тошкент, 1999 й.) ўз ифожасини топган. Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигида амалга ошириладиган харажатлар ўзгарувчан ҳамда доимий харажатлардан ташкил топади. Улар ишлаб чиқарилаётган

маҳсулотларнинг ҳажми, иш миқдорининг ўзгариши билан узвий боғланган бўлади. Доимий харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши билан боғлиқ эмас (1.1 чизма). Маҳсулот ҳажми кўпайиши ёки камайиши билан доимий харажатлар қиймати ўзгармайди. Масалан, эр учун айрим асосий воситаларга тўланадиган ижара ҳақи, айрим асосий воситаларнинг эскириш суммаси (амортизация суммаси) тўловлари ва бошқалар доимий харажатлар таркибига киради. Ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгариши билан бевосита боғлиқдир. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдорининг кўпайиши ўзгарувчан харажатлар кўпроқ сарфланишини тақозо этади. Уларга уруғликлар, кўчатлар, минерал ва маҳаллий ўғитлар, озуқалар, эм-хашак, меҳнатга тўланадиган иш ҳақи, электроенергия харажатлари ва бошқа харажатлар киради.

1.1 чизма

Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг ҳаракати

Доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг ўзгариши янги техникаларни, самарали технологияларни жорий этиш, сермахсул чорва ҳайвонларини яратиш, шакллантириш ҳамда илғор тажрибаларни амалга ошириш билан бевосита боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигида моддий маблағ ва меҳнат сарфларини амалга оширишда уларнинг ўриндошлигини ҳамда ҳар бир сарфланаётган қўшимча харажатни тежаш, қолаверса, ортиқча сарф-харажатлар қилмасликни талаб этади. Хўжаликларда амалга оширилаётган харажатлар маълум мақсадни ҳал этишга қаратилган. Шундан келиб чиққан ҳолда улар қуйидагича гуруҳлаштирилган:

1. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари (иш ҳақи);

в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинмайдиган ҳамда давр харажатларига киритиладиган харажатлар:

а) маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар;

б) корхонани бошқариш харажатлари (маъмурий сарф-харажатлар);

в) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

1. Хўжалик юритувчи субъектнинг умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти бўйича ҳисобга олинмайдиган харажатлар.

2. Фавқулодда зарарлар, даромад (фойда)дан олинмайдиган солиқ тўлангунга қадар фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинади. Бу борада мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган. Инқирозга қарши чоралар дастурида Ўзбекистонда қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш. Шу мақсадда яқинда хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиётимиздаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз тушуришга кўрсатилган чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқариш зарурлигини Республика Президенти И. Каримов алоҳида таъкидлаган.

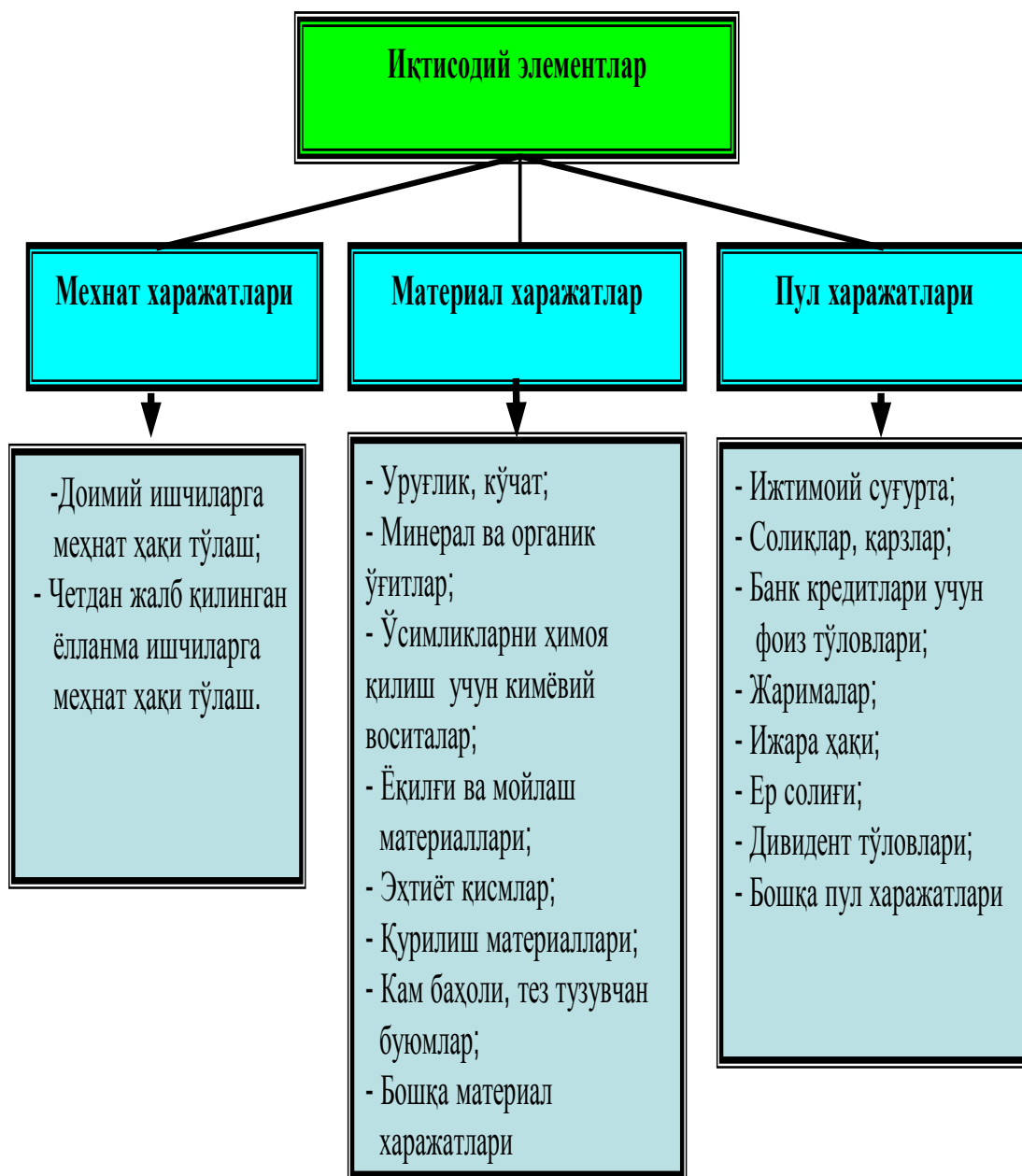
Инқироз шароитида қишлоқ хўжалигида сарфланаётган харажатларни имконият доирасида тежашга ҳаракат қилиш зарур. Бунинг учун фан, техника ютуқларини, инновацион технологияларни, илғор тажрибаларни имконият доирасида ишлаб чиқаришга татбиқ этиш лозим. Харажатларнинг тежалиши бошқа ишлар бажарилишини ҳамда олинмайдиган фойда суммаси ошишини таъминлайди. Натижада хўжаликнинг рентабеллик даражаси ортади. Фойда суммасининг ошиши хўжаликни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш асосида ривожлантириш учун имконият яратади.Шунинг учун ҳам бу масалага республикамиз ҳукумати, хўжаликларнинг барча ходимлари доимо катта эътибор бермоқдалар.

2. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган харажатларнинг таркиби, уларнинг туркумлаштирилиши.

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот этиштириш, иш ва хизматларни бажариш учун қилинаётган барча харажатлар иқтисодий мазмунга, мақсадга, ҳисобот объектига ҳамда шаклланиш манбаларига кўра, қуйдаги

элементларга ва моддаларга гуруҳлаштирилган (2.1-чизма):

**Қишлоқ хўжалигидаги харажатларнинг иқтисодий элементлар бўйича
гуруҳланиши**

- маҳсулот этиштириш, ишларни, хизматларни бажариш билан боғлиқ харажатлар;
- давр харажатлари;
- молиявий фаолият билан боғлиқ бўлган харажатлар;
- фавқулодда қилинадиган харажатлар(фойда, зарарлар).

Иқтисодий моҳиятига кўра, бир хил харажатлар харажат элементларини, бир нечта харажат элементлари харажат моддаларини ташкил этади. Демак, харажат моддалари харажат элементларига нисбатан кенгрокдир.

Қишлоқ хўжалигидаги харажатларнинг иқтисодий элементлар

бўйича гуруҳлаштирилиши

Амалга оширилаётган ва оширилиши лозим бўлган харажатларни иқтисодий элементлар бўйича гуруҳлаштириш натижасида меҳнат харажатлари учун берилган иш ҳақини ва унинг таркибини, сарфланган моддий (материал) харажат, турли мақсадларга сарфланган пул харажатлари (объектлари бўйича) суммасини аниқлаб, уларни чуқур таҳлил қилиш имконияти яратилади.

Сарфланаётган харажатларни таҳлил этиш жараёнида уларнинг қанчаси маҳсулот этиштиришга оид технологик жараёнлар бўйича сарфланганлигига ҳам алоҳида эътибор берилади. Бундан мақсад – фан-техника, технология янгиликларини ишлаб чиқаришнинг у ёки бу жараёнига татбиқ этиш натижасида харажатларни тежаш имкониятини аниқлашдир.

Шунинг учун ҳам харажатларни маҳсулот этиштириш технологик жараёнлари бўйича ҳам туркумлаштириш мумкин (2.2-чизма).

Харажатларнинг бундай тартибда туркумлаштирилиши уларнинг ўсимликчилик маҳсулотлари этиштириш даврлари бўйича қилинадиган миқдорини, қийматини аниқлаш имкониятини яратади. Шунга асосланган ҳолда уларнинг самарали амалга оширишлигини таъминлаш маблағлар билан таъминланиш масалалари ҳам ҳал этилишини тақозо қилади.

Қишлоқ хўжалигида харажатларни сарфлашдан яна бир мақсад– этиштирилаётган бир бирликдаги маҳсулот, бажарилаётган ишлар, хизматлар учун ўртача қанча харажат қилинганлигини ҳам аниқлашдир, яъни уларнинг таннархларини билишдир.

Маҳсулот (иш, хизмат) таннархи даражаси уларнинг фойдали ёки зарарлилиги бўйича аниқланади. Шунинг учун харажатлар ҳар бир таннарх объекти бўйича тўғри олиб борилишини таъминлаш лозим. Бунинг учун сарфланаётган харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш давларига қараб қўшилиши бўйича туркумлаштирилади.

Қишлоқ хўжалигида харажат маҳсулот этиштириш жараёнида бевосита ҳамда билвосита сарфланадиган харажатларга ҳам туркумлаштирилади. Бевосита (тўғри) харажатлар маҳсулотларни этиштиришда бевосита қатнашади ва улар маҳсулот ҳажмига, сифатига тўғри таъсир кўрсатмайди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини этиштиришда (ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишда) бевосита қатнашадиган харажатларга қуйидагилар киритилмоқда:

1. Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар таркиби.

- Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар, улар иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;

- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

- ◆ 1. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар

- ◆ Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатларга қуйидагилар тегишли:

♦ ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматларни кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган, четдан сотиб олинадиган хомашё ва материаллар;

♦ нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар) ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш) учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган, харид қилинадиган материаллар, шунингдек, асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментар, мосламалар, инвентар, приборлар лаборатория асбоб-ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа меҳнат воситаларининг эскириши, махсус кийим-бош ва арзонбаҳоли бошқа ашёларнинг эскириши;

♦ сотиб олинадиган, келгусида ушбу хўжалик юритувчи субъектларида монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;

♦ ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган, фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган, ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

♦ Ишлаб чиқариш характерига эга бўлган ишлар ва хизматларга маҳсулот тайёрлаш бўйича айрим операцияларни бажариш, хомашё ва материалларга ишлов бериш, истеъмол қилинаётган ашё ва материаллар сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларга риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш фондларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади. Хўжалик юритувчи субъект ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, инструментлар, деталлар, товарлар, юкларнинг бошқа турларини базис (марказий) омбордан қўйи бўғинларга, яъни сеҳга ва тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборга келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган хизматларга тегишли:

♦ табиий хомашё (ер рекултивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган эрни рекултивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтга ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча олинадиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хомашё тармоқлари учун ёғоч, тахта материалларидан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланиш ҳуқуқларининг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари;

♦ технологик мақсадларга энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биноларни иситишга сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олинадиган барча турлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг траспорти томонидан бажариладиган, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича траспорт ишлари;

♦ хўжалик юритувчи субъектнинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия (хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергияга ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек,

харид қилинадиган энергияни истеъмол жойигача трансформация қилиш ва узатиш харажатлари харажатларнинг тегишли элементларига киритилади);

- ◆ ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқотиш меъёрлари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши;

- ◆ хўжалик юритувчи субъектнинг траспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни этказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар);

- ◆ хўжалик юритувчи субъектлар томонидан моддий ресурсларни этказиб берувчилардан олинадиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматига киритилади;

- ◆ маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати. Улар амалдаги сотилиши, фойдаланилиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади;

- ◆ «моддий харажатлар» элементи бўйича акс этириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан, бартер битишувларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, шу жумладан, брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва этказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

2. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари.

- Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари таркибига қуйидаги моддалар киритилади:

- хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, тариф ставкаларига ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган, амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган, ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларига устамалар;

- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар;

- технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларида ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

- кун, сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

- ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарлик, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида

ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар.

- алоқа, темир йўл, дарё, автомобил траспорти ва катта йўллар ходимларининг ва доимий иши йўлда ўтадиган ёки қатнов тусига эга бўлган бошқа ходимларнинг иш ҳақиға, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтидан бошлаб шу жойға қайтиб келган, қайтишгача тўланадиган, йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

- қурилишда, реконструкция қилишда ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимлар учун ишнинг кўчма ва қатнов хусусияти учун устама;

- доимий равишда ер ости ишларида банд бўлган ходимларға уларнинг шахтада (конда) иш жойига жўнаб кетишларидан ва орқаға қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун қўшимча ҳақ;

- меҳнатға ҳақ тўлашнинг раёнлар бўйича тартибға солинишиға, шу жумладан, раён коэффициентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффициентлар билан белгиланган тўловлар;

- хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктидан) иш жойига ва орқаға қайтадиган йўлда ўтадиган кунлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек, метеорология шароитларига кўра ва транспорт ташкилотларининг айби билан йўлда қолинган кунлар учун тариф ставкаси, оклад миқдорида тўланадиган суммалар (вахта усулида ишни бажаришда);

- иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларға уларға иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишлаган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш;

- ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш;

- амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йили) ва қўшимча таътиллار, навбатдаги (ҳар йили) фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллар учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

- мажбурий таътилда бўлган ходимларға, асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда ҳақ тўлаш;

- донор ходимларға қонни текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

- давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқаларда қатнашганлик учун) меҳнат ҳақи тўлаш;

- хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусда тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан амалға оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради;

- белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

3. Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар.

Ижтимоий суғурта ажратмаларига қуйидагилар киради:

- ◆ қонун ҳужжатлари билан белгиланган нормалар бўйича меҳнатга ҳақ тўлаш фондига ижтимоий тусдаги мажбурий ажратмалар;

- ◆ нодавлат пенсия жамғарларига, ихтиёрий тиббий суғуртага ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турларига ажратмалар;

- ◆ асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси.

- Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси бўйича харажатлар таркибига қуйидагилар киради:

- асосий ишлаб чиқариш фондларининг дастлабки (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси (ҳисобланган эскириш). лизинг бўйича ва белгиланган тартибда тасдиқланган меъёрлар, қонун ҳужжатларида амалга ошириладиган жадаллаштирилган амортизация ҳам шу жумлага киради;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар эскириши ҳар ойда ҳўжалик юритувчи субъект томонидан дастлабки қиймати ва улардан самарали фойдаланиш муддатидан (бирок ҳўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас) келиб чиқиб ҳисобланадиган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига тегишли бўлади, самарали фойдаланиш муддатини аниқлаш имкони бўлмаган номоддий активлар бўйича эскириш меъёри беш йил ҳисобига белгиланади, бирок ҳўжалик юритувчи субъект фаолияти муддатидан ортиқ эмас.

4. Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларни ҳисобга олишнинг навбатдаги комплекс моддалари – бандларда келтирилган харажатлар элементлари бўйича ажратилади.

Юқоридагилардан ташқари кўриқлаш харажатлари бундай кўриқлаш мавжуд бўлишини талаб қилувчи мазкур ишлаб чиқаришга махсус талаблар мавжуд бўлган тақдирда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилиши мумкин.

1. Ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар.

2. Табиатни маҳофаза қилиш мақсадларидаги фондларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, шу жумладан, ифлослантирувчи моддаларни йўл қўйиладиган меъёрлар доирасида ва ундан ортиқча атроф-муҳитга чиқарганлик учун тўловлар.

3. Ишлаб чиқариш хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган меҳнатнинг нормал шароитларини ва техника хавфсизлигини таъминлаш харажатлари.

4. Ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашиши билан боғлиқ бўлган соғлиқни сақлаш тадбирлари.

5. Текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ-овқат, айрим тармоқлар ходимларига бериладиган озиқ-овқатлар қиймати, хўжалик юритувчи субъект ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммаси).

6. Амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати (шу жумладан, формали кийим-бош, махсус овқатлар ёки улар пасайтирилган нархлар бўйича сотилиши муносабати билан имтиёзлар суммаси).

7. Ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган бошқарувнинг техник воситаларини, бошқарувнинг бошқа техник воситаларини ҳисоблаш марказларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари.

8. Қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларни тиббий кўрикдан ўтказганлик учун тиббий муассасаларга ҳақ тўлаш.

9. Ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича меъёрлар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар.

10. Ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари.

11. Брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар.

12. Ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра, бекор туришлар туфайли йўқотишлар.

13. Кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари.

14. Маҳсулот (хизматлар)ни мажбурий сертификация қилиш харажатлари.

15. Ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқолиши билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларисиз тўланадиган нафақалар.

16. Умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

- Қишлоқ хўжалигида давр харажатлари ҳам амалга оширилади. Улар маҳсулотларни бевосита ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқ бўлмай, балки хўжаликнинг соҳалари бўйича ташкил этиш ва уларни бошқариш билан боғлиқ бўлган харажатлардан иборатдир.

- Бу харажатлар ҳам мақсад вазифаларига кўра, қуйидагича туркумлаштирилади:

- етиштирилган маҳсулотларни сотиш, хизматларни кўрсатиш учун қилинадиган қуйидаги харажатлар: маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар;

- маъмурий харажатлар, уларга тармоқни, корхонани бошқариш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар, жумладан, бошқарув тизимларининг фаолияти, бошқарув соҳасидаги воситалар билан боғлиқ бўлган харажатлар;

- бошқа операцион харажатлар, жумладан, кадрлар тайёрлаш, лойиҳаларни тузиш, ходимларни ижтимоий муҳофаза қилиш билан боғлиқ харажатлар;

- ҳисобот даврининг келгусида солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар.

2. Молиявий фаолият бўйича харажатлар. Уларга барча турдаги кредитлар бўйича, мол-мулкнинг ижара ҳақи тўловлари ҳамда қимматли қоғозларни чиқариш, сотиш, тарқатиш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради.

3. Фавқулодда юз берадиган ҳодиса, воқеаларни қоплаш билан боғлиқ бўлган харажатлар. Уларга корхоналарнинг одатдаги фаолиятдан четга чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида вужудга келадиган ва рўй бериши кутилмаган одатдан ташқари харажатлар киради. Масалан, эр қимирлаши, тинчликка хавф солувчи ҳаракатларни маълум миқдорда қоплаш харажати. Чунки улар асосан давлат ва маҳаллий бюджет ҳисобидан қопланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида тармоқлар, корхоналар миқёсида умумий қиймат кўрсаткичлари билан биргаликда ўртача харажатлар, яъни таннарх кўрсаткичи ҳам фаолият кўрсатиши тақозо этилади. Таннарх бозор иқтисоди шароитида иқтисодий категория ҳисобланади. Унинг ёрдамида қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотлар, бажарилаётган ишлар ва кўрсатилаётган хизматларнинг бир бирлиги хўжаликлар учун қанча сўмга тушганлиги аниқланади. Уларнинг даражаси қийматни ифодаловчи баҳолар даражаси билан таққосланиши натижасида олинadиган фойда ёки кўриладиган зарарлар даражаси аниқланади. Бу кўрсаткич хўжаликларнинг ички бошқарувчилари учун жуда муҳимдир.

Ҳозирги даврда маҳсулот (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннархи аниқланади. Таннарх деганда бир бирликдаги маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизматларни бажариш учун сарфланган моддий, меҳнат, пул харажатлари назарда тутилади. Унинг мутлақ (абсолют) даражасини аниқлаш учун барча бевосита ва билвосита ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммаси шу харажатлар ёрдамида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот миқдорида тақсимланади. Қишлоқ хўжалигида 1 с. маҳсулотнинг нархи; 1 эталон гектарнинг; 1 тонна-км нинг; 1 квт/соат электроенергиянинг таннархи аниқланади. Уни қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$Tn = \frac{\sum Ix}{\sum Mm(I_m, X_m)} ;$$

Бунда: Tn – маҳсулот, иш, хизмат таннархи, сўмда;

$\sum Ix$ – ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммаси, сўмда;

$\sum Mm(I_m, X_m)$ – ялпи етиштирилган маҳсулот, жами бажарилган иш, хизматлар миқдори сен., тоннада, эталон гектарда, тонна км ва бошқалар.

Етиштирилаётган маҳсулотларнинг:

- ишлаб чиқариш таннархи;
- тўлиқ таннархи, тижорат таннархи ҳам аниқланади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш усули юқорида келтирилган. Унинг тўлиқ ёки тижорат таннархи жами харажатларни (жумладан, сотиш харажатлари билан) етиштирилган ялпи маҳсулот миқдорида ёки сотиладиган маҳсулот миқдорида нисбати билан аниқланади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (ишлар ва хизматлар) нинг ҳақиқий ҳамда режа таннархлари аниқланади. Ҳақиқий таннарх даражаси йил якунидаги маълумотлар ёрдамида ҳисобланади. Режа таннархи эса нормативлар, эришилган маълумотлар асосида аниқланиб, «Бизнес режа»да акс эттирилади.

Қишлоқ хўжалигида барча харажатларни амалга ошириш натижасида турли хилдаги асосий, қўшимча ҳамда ёрдамчи маҳсулотлар олинади. Жумладан, пахтачиликда пахта хомашёси асосий маҳсулот ҳисобланса, ғўзапоysi қўшимча маҳсулот саналади. Дончиликда дон асосий, сомони (поysi) қўшимча маҳсулотдир. Қорамолчиликда ғўшт, сут асосий, бузоқ қўшимча, ғўнг эса ёрдамчи маҳсулот ҳисобланади. Лекин тармоқдаги барча харажатлар асосий маҳсулотни этиштиришга қаратилган бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйида акс эттирилган объектлар таннарх объектлари ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида этиштириладиган асосий, қўшимча ҳамда ёрдамчи маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархлари қуйидаги усулларда ҳисобланади:

Масалан, дончиликда қўшимча маҳсулотлар белгиланган коэффициентлар ёрдамида асосий маҳсулотларга айлантирилади. Уларни асосий маҳсулотларнинг миқдориға қўшиб, жами ялпи дон маҳсулотининг шартли миқдори аниқланади. Шартли маҳсулот таркибидаги асосий ҳамда ёрдамчи маҳсулотларнинг шартли миқдори салмоғи аниқланади. Шундан сўнг жами ишлаб чиқариш харажатларидан шартли маҳсулот салмоғига мутаносиб равишдаги салмоғи ҳисобланиб, уларнинг умумий суммаси аниқланади. Шу аниқланган сумма асосий маҳсулот миқдориға тақсимланиб, асосий маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи аниқланади. Шартли ёрдамчи маҳсулот ҳиссасига тўғри келадиган ишлаб чиқариш харажатларини ёрдамчи маҳсулотнинг ҳақиқий миқдориға тақсимлаб, ёрдамчи маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи аниқланади.

Маҳсулот таннархини ҳисоблашнинг жаҳондаги ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида ўзини оқлаган «Директ-костинг» тизимини Республикамиз қишлоқ хўжалигида ҳам жорий этиш йўли танланган.

«Директ-костинг» тизимининг моҳияти шундан иборатки, бунда жами харажатлар доимий ва ўзгарувчан қисмларға ажратилади ва маржинал даромад миқдори аниқланади. Ушбу тизимда маҳсулотлар таннархи фақатгина тўғри (ўзгарувчан) харажатлар чегарасида аниқланади. Маҳсулотларни сотишдан келган пул тушуми билан уларнинг харажатлар бўйича таннархини таққослаш натижасида хўжаликнинг маржинал даромадини аниқлаш мумкин. Маржинал даромаддан доимий харажатларни айириш орқали хўжалик маҳсулот сотиш натижасида олган соф фойда аниқланади. Ушбу услубнинг моҳияти қуйидаги чизмаларда ифодаланган.

Маржинал-костинг услубини республикамиз қишлоқ хўжалигига жорий этиш натижасида этиштирилаётган маҳсулотларнинг реал, аниқ ишлаб чиқариш таннархини ҳисоблаш имкони пайдо бўлди. Бу молиявий ҳисоб учун жуда зарурдир. Лекин бошқарув ҳисоби учун бу услубнинг маълумотлари этарли эмас. Чунки бошқарув ҳисоби учун фақатгина ишлаб чиқариш таннархи эмас, балки тўлиқ танарх кўрсаткичи ҳам зарур. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалигида харажатларни янада чуқурроқ тадқиқ этиш учун уларнинг бошқариш самарадорлигини оширишда абзорбшн-костинг услубини қўллаш мақсадға мувофиқди. Ушбу услубнинг моҳияти шундан иборатки, унда барча харажатлар маҳсулотнинг тўлиқ таннархини шакллантиради. Маҳсулот харажатлари ва таннархини ўрганиш бошқарув ҳисобининг муҳим бўлимларидан биридир.

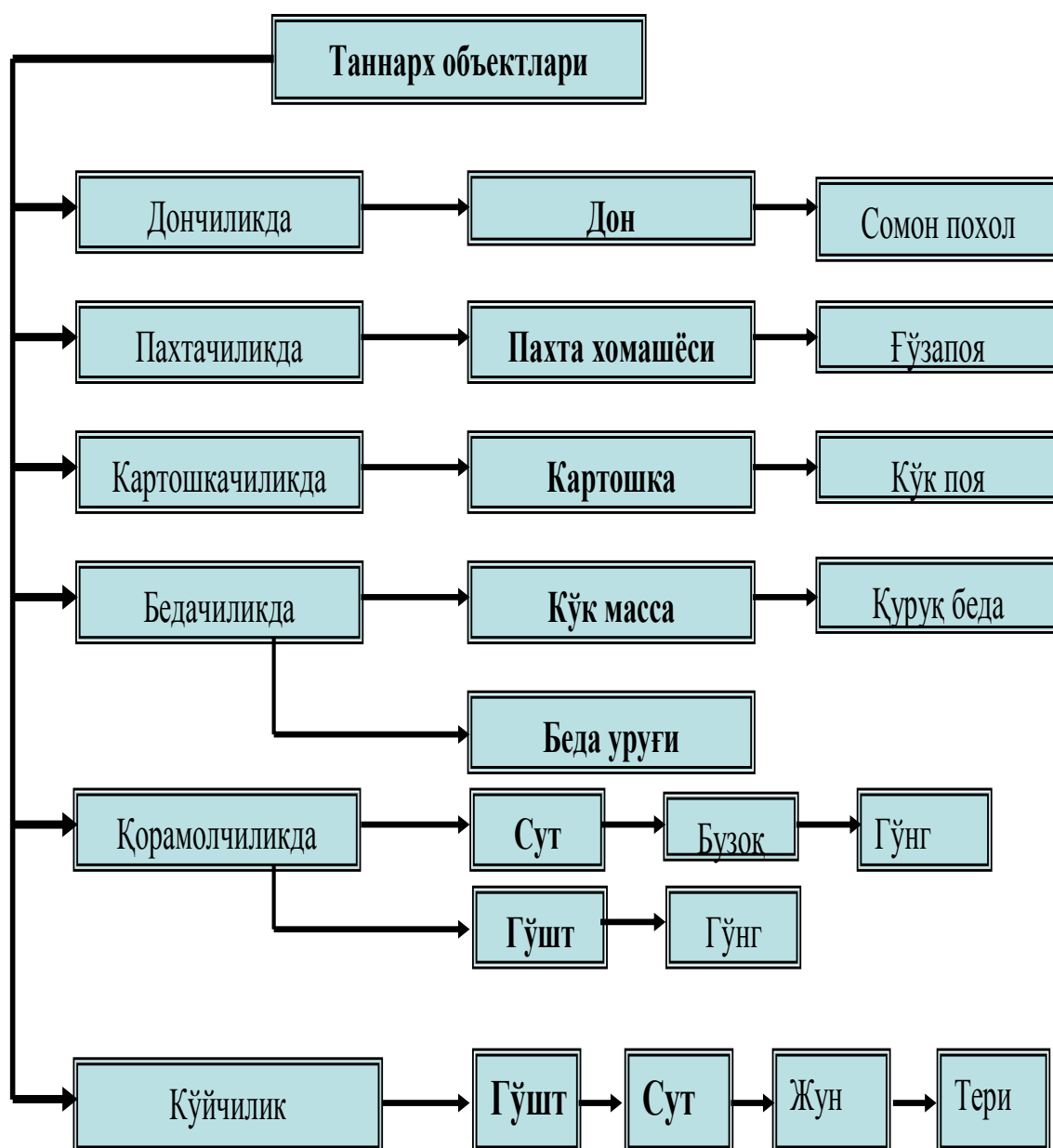
Меҳнат ва моддий кўринишидаги тўғри харажатлар бевосита аниқ бир маҳсулот ёки хизмат турига оид бўлиши, умумишлабчиқариш харажатлари маҳсулот турига қараб фақат махсус усуллар ёрдамида тақсимланиши мумкин.

Харажатларни тақсимлаш - қилинган харажатларнинг аниқ бир харажат объектига бориш жараёнидир.

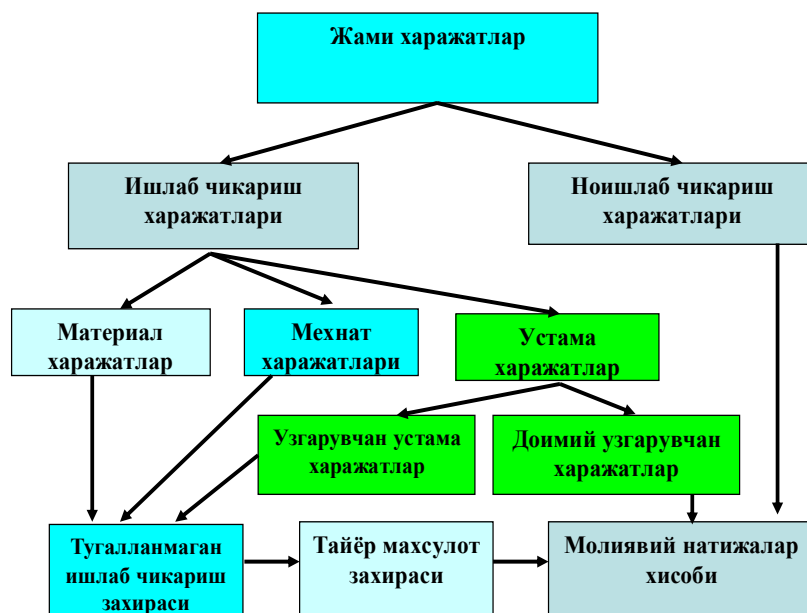
Харажатлар объекти – ташкилий бўлинма, шартнома ёки бошқа ҳисоб бирлиги бўлиб, у бўйича харажатлар ҳақидаги маълумотлар йиғилади ва жараёнлар, маҳсулот, шу капитални қўйиш лойиҳаси ва ҳоказолар қиймати ўлчанади.

2.4-чизма

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархи объектлари

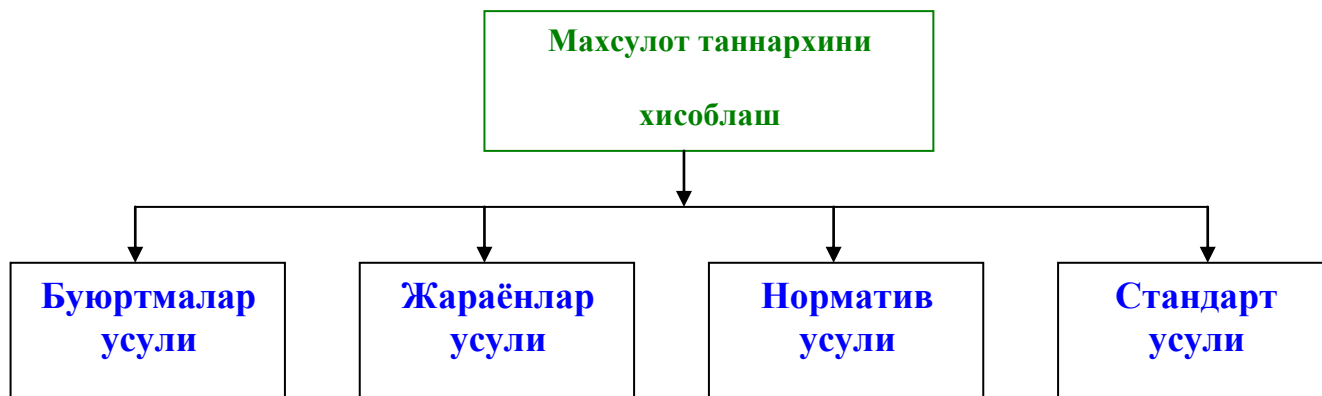
Харажатларни тақсимлашнинг маржинал-костинг услуби

Харажатларни тақсимлашнинг абзорбши-костинг услуби

Маҳсулотлар таннархларини ҳисоблашда таъкидланган маржинал-костинг ва абзорбшн-костинг услублари асосида турли хилдаги усуллар қўлланиши мумкин. Ушбу усуллар 2.6-чизмада ифодаланган.

Ушбу усулларнинг ижобий томонларини бошқарув ҳисоби тизимида маҳсулотлар таннархларини ҳисоблаш жараёнида татбиқ этиш зарур.

Харажатларни тақсимлашнинг муҳим категорияси бўлиб, харажатлар маркази ҳисобланишини яна бир бор таъкидламоқчимиз.

Харажатлар маркази – ташкилий бирлик ёки фаолият соҳали бўлиб, у эрда активлар хариди учун қилинган чиқимлар ва харажатлар ҳақида ахборот тўплаш мақсадга мувофиқдир.

- Барча харажат гуруҳлари бошқарув эҳимларини қабул қилишга мўлжалланган. Бошқарув ҳисобида харажатлар икки асосий объект гуруҳлари бўлинмалар ва маҳсулотлар бўйича тақсимланиши керак. Ушбу жараён икки босқичда амалга оширилади:

- харажатлар жавобгарлик марказлари бўйича тўпланади;
- харажатлар муайян бригадада этиштираётган аниқ маҳсулот таннархига тақсимланади.

Тайёр маҳсулот таннархини ҳисоблашда қуйидаги усулларга мурожаат қилишади: ҳамма харажатларни ҳисобга олган ҳолда харажатларни калкуляция қилиш ёки уларнинг бир қисми бўлган ўзгарувчан харажатларнигина ҳисобга олиб, калкуляция қилиш мумкин.

3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархи, динамикаси ва харажатларни қисқартириш, маҳсулотлар таннархларини пасайтириш йўллари.

Республика Қишлоқ ва Сув хўжалиги вазирлиги, Республика Фермерлар Кенгаши тизимидаги қишлоқ хўжалик корхоналари турли хилдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини этиштириш, ишлар ва хизматларни бажариш жараёнида материал, пул ва меҳнат сарфламоқдалар. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бу харажатлар йил сайин ошиб бормоқда. Агарда 1997 йилда жами ишлаб чиқариш харажатлар суммаси 104,2 млрд.сўмни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб 265,7 млрд.сўм, 2001 йилда эса 469,2 млрд.сўмга тўғри келган.Харажатлар қиймати (суммаси)ни ошиши сўнгги йилларда ҳам содир бўлган.

1997-2001 йилларда харажатларнинг ўсиш даражаси йил сайин ошиб борган. 1998 йилда харажатлар 1997 йилдагига нисбатан 23,4 фоизга ўсган,

1999 йилда 1998 йилдагига нисбатан ўсиш 52,9, 2000 йилда 1999 йилдагига нисбатан 35,1 фоизга тенг бўлган, 2001 йилда эса 2000 йилдагига нисбатан ўсиш 76,5 фоизни ташкил этган. Шу йиллар ичида ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг умумий суммаси 2,5 мартага кўпайган 2005-2009 йилларда ҳам харажатлар тез суратлар билан ошган.

Тармоқда харажатлар суммасини ошганлигини алоҳида экин турлари бўйича ҳам кўриш мумкин. Масалан 2006 йилда бошоқли дон маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун мамлакат бўйича 484.8 млрд сўм маблағ сарфланган бўлса, 2009 йилда 1074.6 млрд сўм ёки 2.2 марта кўп маблағ сарфланган. Маълумотларнинг далолат беришича бошоқли дон ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар барча вилоятларда ошиб борган. Уни даражаси айниқса Наманган, Андижон, Қашқадарё, Тошкент, Фарғона вилоятларида юқори бўлган, яъни 2.5-2.7 марта ошган. Бухоро, Самарқанд ва Жиззах вилоятларида эса бироз пастроқ бўлган. Бошоқли дон ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатларни ошишига қуйидагилар таъсир этган:

-бошоқли дон айниқса буғдой экинларининг экин майдонларини кўпайиши;

-бошоқли дон маҳсулотларини этиштириш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситаларининг яъни ёкилғиларнинг, минерал ўғитларнинг, меҳнат ҳақининг юқори суратларда ошиши ва бошқалар.

Республикада бошоқли дон ишлаб чиқариш учун сарфланган харажат суммасини ўзгариши *

Вилоятлар номи	Йиллар (миллион сўм)				2009 йил	
					2006	2007
	2006	2007	2008	2009	йилга нисбатан фоизда	
Қорақалпоғистон Республикаси	16.8	28.3	29.69	16.6	98.8	58.7
Андижон	35.8	50.7	81.0	93.7	271.7	184.8
Бухоро	34.0	42.1	59.0	57.7	169.7	137.1
Жиззах	49.7	63.6	69.2	92.1	185.3	144.8
Қашқадарё	64.0	90.2	145.7	158.7	248.0	175.9
Навои	14.1	17.6	30.9	37.3	264.5	211.9
Наманган	31.2	46.1	71.3	85.5	274.0	185.5
Самарқанд	61.0	84.3	112.2	111.3	182.5	132.0
Сурхондарё	40.1	55.9	79.6	86.2	215.0	154.2
Сирдарё	27.6	32.6	63.0	60.6	219.6	185.9
Тошкент	45.9	66.8	81.2	115.9	252.5	173.5
Фарғона	47.9	73.2	110.7	122.0	254.7	166.7
Хоразм	16.7	22.9	29.2	37	221.6	161.6
Жами	484.8	674.3	962.6	1074.6	221.7	159.4

*Жадвал Иқтисодиёт Вазирлиги маълумотлари асосида тузилган .

Республикада пахта хом-ашёсини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар ҳам шу йилларда 21.2 фоизга ошиб, 2009 йилда 1418.5 миллиард сўмни ташкил этган.

Республикада бошоқли дон маҳсулотларини этиштириш билан боғлиқ бўлган барча турдаги харажатлар таркибига меҳнатга тўланган ҳақ ажратмалари билан 2007-2009 йилларда 14.4 фоиздан 15.6 фоизга ошган, уруғлик харажатлари эса 12.6 фоиздан 14.8 фоизга, сарфланган барча кимёвий воситалар харажати эса ошмаган ҳолда 24 фоизни ташкил этган. Муқобил машина трактор парклари томонидан кўрсатилган хизматлар билан боғлиқ

бўлган харажатлар салмоғи 17.2 фоиздан 18.7 фоизга ошган, ёқилғи мойлаш материаллари билан боғлиқ бўлган харажатлар салмоғи 15.9 фоизга тўғри келган.

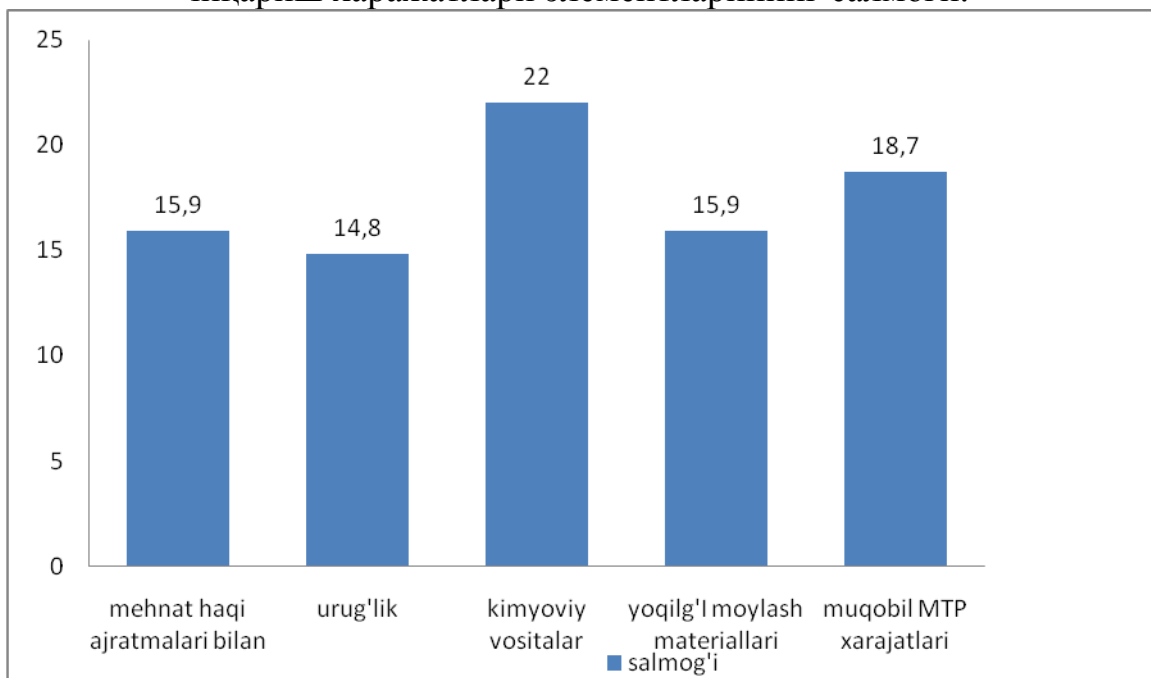
Демак мамлакат қишлоқ хўжалигида бошоқли дон этиштириш учун қилинаётган барча харажатларнинг таркибида асосий қисмини яъни 87 фоизини (2009 йил) юқорида кўрсатилган харажатлар ташкил этган.

2009 йилда бошоқли дон маҳсулотларини этиштиришда сарфланаётган ишлаб чиқариш харажатлари элементлар бўйича вилоятлар миқёсида маълум даражада фарқ қилган. Масалан, меҳнатга тўланган иш ҳақининг салмоғи ажратмалари билан Навоий вилоятида 11.7 фоизни ташкил этган бўлса, Наманган, Тошкент вилоятларида 18-19 фоизни, Қорақалпоғистон Республикасида қарийб 25 фоизга тенг бўлган.

Кимёвий воситалар билан бўғлиқ бўлган харажатлар салмоғи Тошкент, Наманган вилоятларида жами харажатларнинг 13-15 фоизини ташкил этган бўлса, Сирдарё, Жиззах, Навоий вилоятларида 27-29 фоизни ташкил этган. Ёқилғи ёғлаш материалларига қилинган харажатлар салмоғи ҳам Бухоро, Хоразм вилоятларида жами харажатлар таркибида 10.4 фоизга тенг бўлса, Сирдарё, Самарқанд вилоятларида 19 фоизга, Наманган вилоятида эса 21 фоизга тенг бўлган. Муқобил МТПлар кўрсатган хизматлари билан бўғлиқ бўлган харажатлар ҳам вилоятлар бўйича сезиларли даражада фарқ қилган.

3.1-чизма.

Республикада бошоқли дон этиштириш билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатлари элементларининг салмоғи.

Жиззах, Сирдарё вилоятларида у ташкилотларнинг кўрсатган хизматлари эвазига қилинган харажатлар жами харажатлар таркибига 9.4-14.2 фоизга тенг бўлган ҳолда Наманган вилоятида 22.3 фоизга, Қашқадарё вилоятида 27.3 фоизга тенг бўлган.

Мамлакатда бошоқли дон маҳсулотлари ишлаб чиқаришда сарфланаётган харажатларни вилоятлар бўйича фарқ қилишига асосан қуйидаги омиллар таъсир этган:

-суғориладиган экин майдонларининг салмоғи ва уларнинг мелиоратив ҳолати;

-маҳсулот этиштирувчи фермер хўжаликларининг ихтисослашганлиги, экин майдонларининг оптималлашганлиги;

-фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш воситалари билан таъминланганлиги ва уларнинг нархларини даражаси ва бошқалар.

Республикада пахта хом ашёсини этиштиришда сарфланаётган харажат элементлари таркибида 32.4 фоизни меҳнат ҳақи харажатлари ажратмалари билан ташкил этган (2009 йил), кимёвий воситаларга қилинган харажатлар салмоғи 24.2 фоизни, ёқилғи мойлаш материаллари харажати эса 19.4 фоизни ташкил этган. Бу соҳада фақатгина шу учта харажат элементлари жами харажатларнинг 76 фоизини ташкил этган.

Пахтачиликда муқобил МТП харажатлари 8.6 фоизни ташкил этган. Бунинг асосий сабаби кўпчилик фермер хўжаликлари шу соҳага ихтисослашганлиги муносабати билан зарур бўлган техника воситаларига эга эканлиги.

Республикада қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сарфланаётган харажатлар суммасини ошиши оқибатида бир гектар экин майдонига сарфланаётган харажатлар ҳам йил сайин ошиб борган. Агар 2007 йилда бир гектар бошоқли дон маҳсулотлари етиштирилган экин майдонига республика бўйича 471 минг сўм сарфланган бўлса, 2009 йилда 810.2 минг сўм ёки 72 фоизга кўп сарфланган. Масалан Жиззах ва Сирдарё вилоятларида бир гектар бошоқли дон етиштирилган майдонга 513-662 минг сўм сарфланган бўлса, Хоразм ва Андижон вилоятларида 1100-1150 минг сўм сарфланган.

Шу даврда бир гектар пахта хом ашёси йетиштирилган экин майдонига қилинган харажатлар суммаси республикага 31,1 фоизга ошиб 2009 йилда 1059 минг сўмни ташкил этган. Бир гектар пахта хом ашёси йетиштирилган экин майдонига Қорақалпағистон республикасида 661 минг сўм, Жиззах, Сирдарё вилоятларида 851, 882 минг сўм сарфланган ҳолда Хоразм ва Андижон вилоятларида 1321, 1290 минг сўм сарфланган. Харажатларнинг ошиши ўсимликчиликнинг бошқа тармоқларида ҳам содир бўлган. 2006-2009 йиллар давомида картошкачиликда харажатлар 69.3 фоизга, сабзаводчиликда эса 68.4 фоизга ошган.

Мамлакат ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 46.47 фоизини (2009 йил) яратаётган тармоқ ҳисобланган чоквачиликда ҳам 2006-2009 йилларда ялпи харажатлар суммаси йил сайин ошиб борган. Тармоқда жами харажатлар таркибида ем-хашак яни озуқа материаллари харажатлари шу даврда салкам 5 фоизга ошиб 79.8 фоизни ташкил этган.

Лекин энг асосий харажатлар ем-хашак ва иш ҳақи билан ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот сарфларига тўғри келган. Бу соҳада ҳам юқорида кўрсатилган элементлар бўйича харажатлар ортган.

Сўнги йилларда қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар етиштириш, ишлар, хизматлар бажариш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг ортиши натижасида йетиштирилаётган маҳсулотларнинг таннархлари (ўртача харажатлари) ҳам ортган. Қишлоқ хўжалигида сарфланган харажатлар ўсиши билан етиштирилган маҳсулотлар таннархларининг ўсиши ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. Агар жами ишлаб чиқариш харажатлари 1997-2009 йилларда 9,7 мартага ошган бўлса, дон маҳсулотлари, пахта хомашёси, сабзавот, полиз маҳсулотларининг таннархлари 17-17,1 марта ортган.

3.2-жадвал

**Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимидаги
хўжаликларда айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархи даражаси,
динамикаси, сен/сўмда***

Кўрсаткичлар	Йиллар			
	1997	2000	2007	2009
Бошоқли дон	1043	3075	10714	17770
Шу жумладан:				
 Бугдой	913	2986	10750	17235
Картошка	1279	2686		
Пахта хомашёси	2440	6770	31800	41700
Сабзавот	335	1094		
Полиз	230	621		
Мева	717	1352		
Узум	846	1399		
Сут	2047	6347		
Гўшт(тирик вазнда)	7186	97666		
Жун	3466	14365		
Асал	9018	46245		
Пила	10363	38388		

*Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда “Фермерлар уюшмаси”
маълумотлари асосида тузилган.

Бу маҳсулотлар қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг асосий қисмини ташкил қилади. Лекин айрим чорвачилик маҳсулотлари бўйича таннарх юқори суръатлар билан ўсган. Жумладан, 1 сен. сутнинг таннархи 18,4 марта, тирик вазндаги шунча гўштники 19,6 мартага, жунники эса 19,5 мартага ошган. Бу қилинган қўшимча харажатлар доим ҳам самарали бўлмаганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўмни оқилона, мақсадга мувофиқ сарфлашга ҳаракат қилиш, яъни материал, пул ҳамда меҳнат харажатларини тежашга, шу орқали етиштириладиган маҳсулотларнинг, бажариладиган иш ва хизматларнинг таннархларини пасайтиришга эришиш лозим. Бунинг учун:

- деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида мавжуд бўлган барча ишлаб чиқариш воситаларидан йил давомида тадбиркорлик билан оқилона, самарали фойдаланиб, барча ишларнинг вақтида, сифатли бажарилишини таъминлашга;
- екинларнинг тезпишар, кам сув талаб қиладиган, юқори ҳосилли, самарали навларини, уруғчиликни, чорва ҳайвонларининг маҳсулдор зотларини ҳаётга иложи борица кўпроқ татбиқ этишни таъминлаш;
- қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган саноат корхоналарининг нархлари билан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ўртасидаги номутаносибликни қисқартириш;
- харажатларни тежайдиган янги техника, инновацион самарали технологияларни жорий этиш натижасида ишлаб чиқариш жараёнларининг механизациялаштирилганлик, автоматлаштирилганлик даражасини ошириб, жонли меҳнат сарфини қисқартириш;
- ирригация, мелиорация ва химизация билан боғлиқ бўлган масалаларнинг сифатли ва самарали бўлишини таъминлаш;
- меҳнатни ташкил этишнинг самарали шакллари ва рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;
- екинлар ҳосилдорлигини, чорва ҳайвонларининг маҳсулдорлигини ошириш эришиш лозим. Шу тадбирларни амалга ошириш натижасида харажатлар суммасини нисбатан қисқартириб, маҳсулотлар миқдорини ошириб уларнинг бир бирлигини таннархини камайтиришга эришиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар.

Мамлакатимизда кишлоқ хўжалигини оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш негизида ривожлантириш ҳамда самарадорлигини юксалтириш учун маълум миқдорда моддий, маблағ ва меҳнат сарфлар талаб этилади. Улар ёрдамида ишлар, хизматлар бажарилиб, турли хилдаги маҳсулотлар этиштирилади. Бундай сарфлар доимий ва ўзгарувчан харажатлардан иборат бўлади. Харажатлар иқтисодий элементлар, маҳсулот этиштириш технологик жараёнлари, муддатлари ва бошқа мақсадларга кўра туркумлаштирилади. Улар ялпи ва ўртача харажатлардан ташкил топади. Сўнгги йилларда ялпи ва ўртача харажатлар суммаси (миқдори) йил сайин ошиб бормоқда. Улар таркибида, айниқса, моддий-техника ресурсларига, озуқа материалларига йўналтирилаётган харажатларнинг салмоғи улкан.

Ялпи харажатларнинг ошиши натижасида маҳсулотлар бирлигининг таннархлари ҳам муттасил ортиб бормоқда. Келажакда ялпи ва ўртача харажатлар миқдорини камайтириш мақсадида тармоқдаги барча жараёнларни механизациялаштириш, автоматлаштириш, электрлаштириш натижасида экинлар ҳосилдорлигини, чорва ҳайвонлари маҳсулдорлигини ошириб, маҳсулотлар сифатини яхшилашга эришиш лозим.

Ушбу усулларнинг ижобий томонларини бошқарув ҳисоби тизимида маҳсулотлар таннархларини ҳисоблаш жараёнида татбиқ этиш зарур.

Харажатларни тақсимлашнинг муҳим категорияси бўлиб, харажатлар маркази ҳисобланишини яна бир бор таъкидламоқчиман.

Харажатлар маркази – ташкилий бирлик ёки фаолият соҳаси бўлиб, у эрда активлар хариди учун қилинган чиқимлар ва харажатлар ҳақида ахборот тўплаш мақсадга мувофиқдир.

• Барча харажат гуруҳлари бошқарув эчимларини қабул қилишга мўлжалланган. Бошқарув ҳисобида харажатлар икки асосий объект гуруҳлари бўлинмалар ва маҳсулотлар бўйича тақсимланиши керак. Ушбу жараён икки босқичда амалга оширилади:

- харажатлар жавобгарлик марказлари бўйича тўпланади;
- харажатлар муайян бригадада этиштираётган аниқ маҳсулот таннархига тақсимланади.

Тайёр маҳсулот таннархини ҳисоблашда қуйидаги усулларга мурожаат қилишади: ҳамма харажатларни ҳисобга олган ҳолда харажатларни калкуляция қилиш ёки уларнинг бир қисми бўлган ўзгарувчан харажатларнигина ҳисобга олиб, калкуляция қилиш мумкин.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини этиштиришда (ишларни бажариш ва хизматларни кўрсатишда) бевосита қатнашадиган харажатларга қуйидагилар киритилмоқда:

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар таркиби.

• Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар, улар иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир сўмни оқилона, мақсадга мувофиқ сарфлашга ҳаракат қилиш, яъни материал, пул ҳамда меҳнат харажатларини тежашга, шу орқали етиштириладиган маҳсулотларнинг, бажариладиган иш ва хизматларнинг таннархларини пасайтиришга эришиш лозим. Бунинг учун:

-деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларида мавжуд бўлган барча ишлаб чиқариш воситаларидан йил давомида тадбиркорлик билан оқилона, самарали фойдаланиб, барча ишларнинг вақтида, сифатли бажарилишини таъминлашга;

-экинларнинг тезпишар, кам сув талаб қиладиган, юқори ҳосилли, самарали навларини, уруғчиликни, чорва ҳайвонларининг маҳсулдор зотларини ҳаётга иложи борича кўпроқ татбиқ этишни таъминлаш;

-қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган саноат корхоналарининг нархлари билан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ўртасидаги номутаносибликни қисқартириш;

-харажатларни тежайдиган янги техника, инновацион самарали технологияларни жорий этиш натижасида ишлаб чиқариш жараёнларининг механизациялаштирилганлик, автоматлаштирилганлик даражасини ошириб, жонли меҳнат сарфини қисқартириш;

-ирригация, мелиорация ва химизация билан боғлиқ бўлган масалаларнинг сифатли ва самарали бўлишини таъминлаш;

-меҳнатни ташкил этишнинг самарали шаклларини ва рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш;

-экинлар ҳосилдорлигини, чорва ҳайвонларининг маҳсулдорлигини оширишга эришиш лозим. Шу тадбирларни амалга ошириш натижасида харажатлар суммасини нисбатан қисқартириб, маҳсулотлар миқдорини ошириб уларнинг бир бирлигини таннархини камайтиришга эришиш мумкин.

Адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом (қўшимчалар ва ўзгартиришлар билан бирга).

2. Каримов. И.А. “Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш-давр талаби”. Халқ сўзи 2009 йил 14-феврал.

3. Абдуғаниев А., Абдуғаниев А.А. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» дарслик, Т,Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006.

4. Ғуломов С.С., Алимов Р.Х., Салимов Б.Т. ва бош. «Микроиқтисодиёт», Т.: Шарқ, 2001.

5. Ҳакимов Р. ва бошқ., «Агросаноат мажмуи иқтисоди», Т.: «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси», 2004

6. Ҳусанов Р.Ҳ., М.Қосимов, «Деҳқон хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари», Т.: Чўлпон, 2000

7. Б.Ходиев ва бошқ., «Кичик тадбиркорлик фаолияти асослари», Т.:Консаудитинформнашр, 2004

8. Чориев Қ., Беркинов Б., Деҳқон ва фермер хўжаликларини ташкил этиш ва юритишнинг ҳуқуқий – меъёрий асослари, Т.: Шарқ, 2002.

Интернет сайтлари.

1. Московская сельскохозяйственная академия.www.есфак.тимасад.ру

2. Приамурский Институт Агроекономики и Бизнеса www.админ.ру

3. Петранева Г.А. экономика и управление в селском хозяйстве, Академия, 2003. [хтп://`техтбоок.ру`\саталогue`\боок`\33320.хтмл](http://`техтбоок.ру`\саталогue`\боок`\33320.хтмл)

4. Экономика и управление в селском хозяйстве, 2003, [хтп://псбатишев.народ.ру`\либRARY\03762.хтм](http://псбатишев.народ.ру`\либRARY\03762.хтм)

5. ref.uz

6. arxiv.uz

7. google.com

Мундарижа.

Кириш.....	_3
1. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида қишлоқ хўжалигидаги харажатлар, уларнинг иқтисодий аҳамияти.....	_4
2. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган харажатларнинг таркиби, уларнинг туркумлаштирилиши.....	_6
3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархи, динамикаси ва харажатларни қисқартириш, маҳсулотлар таннархларини пасайтириш йўллари.....	_20
Хулоса ва таклифлар.....	_25
Адабиётлар.....	_26